

ZAY ORSOLYA

AZ ARANY HAJHÁLÓ TÖRTÉNETE

Nők és fejviseleteik a régészeti feltárástól a történeti értelmezésig

Aviselet a történeti társadalmakban nem pusztán a test elfedését szolgálta,¹ hanem összetett társadalmi és kulturális jelentéshordozó rendszerként működött.² Az anyaghasználat, a forma, a díszítés és a hordásmód egyaránt információt közvetített viselője társadalmi helyzetéről, neméről, életkoráról és a közösségen belüli szerepéről.³ A 19. század előtti időszakban – a néprajz által kivetkőzésként⁴ leírt folyamatot megelőzően – a ruházat és a fejviselet a társadalmi hovatartozás egyik legfontosabb vizuális jelzőjeként működött,⁵ ezért vizsgálata a társadalomtörténeti értelmezés szempontjából alapvető jelentőségű.

A viseleten belül különösen hangsúlyos szerepet töltöttek be a test kiemelt zónáihoz kapcsolódó elemek, mindenekelőtt a fejviseletek.⁶ A fejfedők és hajviseletek nem csupán esztétikai vagy funkcionális tárgyak voltak,⁷ hanem olyan vizuális jelek, amelyek a társadalmi beazonosításban és az életciklus-váltások jelölésében kulcsszerepet játszottak.⁸ A kora újkori női fejviseletek normatívan szabályozott rendszerbe illeszkedtek: a hajadon és a férjezett nők megjelenése egyértelmű társadalmi jelentést hordozott,⁹ és a haj láthatósága vagy elfedése szorosan összefüggött a családi állapottal és az erkölcsi elvárásokkal.

A viselettörténeti kutatás egyik alapvető kérdése, hogy miként értelmezhetők ezek a jelentések a különböző forrástípusok tükrében.¹⁰ A régészeti leletek elsősorban formai, anyagi és

Az egyes tárgyak anyaga, formája és kivitelezése mikroszin-ten értelmezhető, míg ezek az adatok makro-szinten a társadalmi normák, gazdasági lehetőségek és kulturális mintázatok rendszerébe illeszkednek.

technológiai információkat közvetítenek, míg az írott és képi források gyakran normatív vagy idealizált képet mutatnak. A női fejviseletek társadalmi jelentése ezért csak a különböző forráscsoportok kritikai összevetésével ragadható meg. Ezt az értelmezési folyamatot tovább bonyolítja a terminológia időbeli és térbeli változása, amely a kora újkori források esetében különösen hangsúlyos: azonos viseleti elemek eltérő megnevezésekkel jelenhetnek meg, míg egy-egy elnevezés több tárgytípust is jelölhet.

A tanulmány a kora újkori női fejviseletek vizsgálatán keresztül a haj és a fej fedésének társadalmi jelentését elemzi, különös tekintettel a hálós főkötő viseletére. Az értelmezés alapját a régészeti, írott és képi források együttes vizsgálata adja.

A viselet mint társadalmi és információs rendszer

■ A viselet a kora újkori társadalmakban összetett jelzésrendszerként működött, amely egyszerre tette lehetővé az egyéni megjelenést, és érvényesítette a közösségi normákat.¹¹ A ruházat nem pusztán személyes döntések eredménye volt, hanem jogi,¹² vallási és szokásjogi keretek között formálódott,¹³ amelyek meghatározták, hogy egy adott társadalmi csoporthoz, életkorhoz vagy családi állapothoz milyen viseleti elemeket társíthattak. A normaszegés ezért nem csupán esztétikai eltérésként, hanem társadalmi üzenetként jelent meg.

A viselettörténeti értelmezés alapvető módszertani kérdése, hogy miként kapcsolhatók össze a különböző forrástípusok által közvetített információk.¹⁴ A régészeti leletek elsősorban az anyaghasználatra, a szerkezetre és a technikai megoldásokra vonatkozó adatokat őrzik meg, míg az írott és képi források gyakran normatív, idealizált vagy reprezentatív képet közvetítenek.¹⁵ A viselet társadalmi jelentése ezért csak ezek kritikai összevetésével ragadható meg, figyelembe véve a források eltérő keletkezési körülményeit és céljait.¹⁶

A viseleti elemek vizsgálata során egyszerre van szükség részletező és összefüggéseket feltáró megközelítésre. Az egyes tárgyak anyaga, formája és kivitelezése mikroszinten értelmezhető,¹⁷ míg ezek az adatok makroszinten a társadalmi normák, gazdasági lehetőségek és kulturális mintázatok rendszerébe illeszkednek.¹⁸ Ez a kettős szemlélet teszi lehetővé annak megértését, hogy egy adott viseleti megoldás mennyiben tekinthető általános gyakorlatnak, illetve mikor utal eltérésre vagy kiemeltebb társadalmi pozícióra.

A ruhadarabok és viseleti kiegészítők létrehozása több szereplő együttműködését igényelte. A fonás, szövés, varrás, díszítés és az összeállítás különböző szintű szakértelmet igényelt, és nem feltétlenül kötődött céhes keretekhez. A női fejviseletek előállítására gyakran háziipari környezetben zajlott, ami azonban nem alacsonyabb minőséget, hanem eltérő szervezeti működésmódot jelentett.¹⁹ A készítési folyamatok ismerete hozzájárul annak megértéséhez, hogy a viselet végső formája miként tükrözte a viselő társadalmi helyzetét és lehetőségeit.

A terminológiai bizonytalanság a viselettörténeti kutatás egyik állandó kihívása.²⁰ A történeti források eltérő megnevezéseket használnak ugyanazon viseleti elemekre, miközben egy-egy terminus több tárgytípust is jelölhet.²¹ A kora újkori női fejviseletek esetében ez különösen hangsúlyos, ezért az egyes elnevezések értelmezése csak a tárgyi, írott és képi források együttes figyelembevételével lehetséges.²² A terminológia tisztázása nem öncélú feladat, hanem alapfeltétele annak, hogy a régészeti leletek társadalmi kontextusba helyezhetőek legyenek.

■ A női fejviseletek normarendszerének megértéséhez alapvető annak felismerése, hogy a haj a kora újkori társadalmakban nem pusztán esztétikai elemként, hanem a testhez szorosan kötődő, szabályozott „felületként” jelent meg.²³ Láthatósága vagy elfedése a társadalmi státusz és az életciklus függvényében változott,²⁴ különösen a hajadon és a férjezett nők megjelenése között.²⁵ A női haj különösen érzékeny területnek számított, mivel egyszerre kapcsolódott a női testhez, az erkölcsi elvárásokhoz és a közösségi kontrollhoz.²⁶ A haj kezelése ebben az összefüggésben nem önálló viseleti kérdésként, hanem a nő közösségen belüli helyzetét vizuálisan kifejező rendszer részeként értelmezhető.²⁷

Ebből a szempontból a fejviseletek nem a haj „eltüntetését”, hanem annak szabályozott kezelését szolgálták. A haj elfedése, részleges láthatóvá tétele vagy rendezett strukturálása különböző megoldásokat kínált ugyanarra az alapvető társadalmi kérdésre: miként válhat a női haj a normákhoz igazodó, mégis jelentéshordozó elemmé.²⁸ A női fejviseletek rendszere ezért nem egyetlen, egységes viselési formát írt elő, hanem olyan keretet hozott létre, amelyen belül a haj kezelése a társadalmi státuszhoz és az életciklushoz igazodva valósulhatott meg. A hajviselet és a fejfedők kapcsolata így dinamikus viszonyként értelmezhető, amelynek különbségei legmarkánsabban a hajadon és a férjezett nők fejviseletében ragadhatók meg.

A hajviselet szerepe a kora újkori női viseletben

■ A haj a kora újkori női viseletben nem önálló elemként, hanem a fejviseletekhez igazodó, szabályozott testrészként jelent meg.²⁹ A fonott haj általános viselése a hajadonstátuszhoz kötődött, míg a konty készítése az asszonyi állapot egyértelmű jelölője volt; a teljesen kibontott haj mindkét csoport esetében tabu alá esett, és a források tanúsága szerint erkölcstelen életvitelhez kapcsolódott.³⁰

A haj rendezése technikai szempontból is meghatározó szerepet játszott a női fejviseletek kialakításában. A régészeti és képi források alapján a fonatok gyakran póthajjal és díszítő elemekkel egészültek ki, ami nemcsak esztétikai célt szolgált, hanem a fejviseletek stabil rögzítését is lehetővé tette. Különösen fontos szerepet kapott az agykoponya köré rendezett, koszorúszerű fonat, amely megfelelő alapot biztosított a párta, illetve egyes főkötőtípusok viseléséhez.³¹ A hajviselet így nem kísérőjelensége, hanem strukturális alapja volt a kora újkori női fejviseleteknek, és közvetlen átmenetet képez a következő alfejezetben tárgyalt viseleti formák felé.

A párta mint a hajadon státuszhoz kötődő fejviselet

■ A kora újkori női fejviseleteinek rendszerében a párta a hajadon státuszhoz kötődő, jól körülhatárolható viseleti elemként jelenik meg. Funkciója szorosan kapcsolódott a haj láthatóságához: viselése nem a haj elfedését, hanem annak keretezését és rendezett, kontrollált megjelenítését szolgáltatta. A párta így egyszerre tette lehetővé a hajadon nők hajviseletének bemutatását és annak társadalmilag elfogadott formában történő szabályozását.³²

A párta nem egységes tárgytypus volt, hanem formai, anyaghasználati és díszítési szempontból is jelentős eltéréseket mutatott, amelyek a viselő család tár-

sadalmi helyzetét tükrözték.³³ E változatosság ugyanakkor nem érintette a viselet alapvető jelentését: a párta nem tekinthető átmeneti formának a hajadon és az asszonyi öltözet között, és nem a főkötő előképe, hanem önálló, státuszhoz kötött fejviselet volt. Jelentése világosan elkülönült a férjes asszonyok hajviseletétől,³⁴ így a hajadon státusz vizuális megjelenítésének egyik legfontosabb elemeként értelmezhető.

A főkötő mint az asszonyi státuszhoz kötődő fejviselet

■ A kora újkor női fejviseleteinek rendszerében a főkötő az asszonyi státuszhoz kötődő, meghatározó viseleti elemként jelenik meg. Viselése nem pusztán szokás kérdése volt, hanem a házasságkötést követő státuszváltozás egyértelmű vizuális kifejeződése.³⁵ A főkötő alapfunkciója a haj elfedése volt, amely a korszak társadalmi felfogásában az asszonyi erkölcs és a közösségi elvárásokhoz való igazodás egyik legfontosabb jeleként értelmezhető. Míg a hajadon nők esetében a haj láthatósága és rendezett bemutatása elfogadott maradt, addig a férjezett asszonyok hajviselete már a haj elfedésére és kontrollált kezelésére épült. A haj ebben az összefüggésben nem szűnt meg jelentéshordozó elem lenni, hanem a főkötő rétegei alatt, közvetett módon vált a viseleti rendszer részévé.

A főkötő nem egységes tárgytypus volt, hanem formai, anyaghasználati és kivitelezési szempontból is jelentős változatosságot mutatott.³⁶ A különböző rétegek, rögzítési módok és díszítések lehetővé tették a társadalmi rang és az anyagi helyzet finomabb jelzését, mivel a főkötő önálló anyagi értékkel is rendelkezett, miközben a haj elfedése minden esetben alapvető elvárás maradt. A főkötő így egyszerre működött egységes státuszjelölőként és differenciáló viseleti elemként.

A haj elfedése ugyanakkor nem jelentette a hajviselet jelentőségének megszűnését. A régészeti és képi források alapján a főkötő viselése továbbra is feltételezte a haj rendezett formában történő elhelyezését: a kontyolt haj, a fonatok és a hajtömeg strukturálása elengedhetetlen volt a főkötő stabil viseléséhez, különösen a bonyolultabb, több rétegből álló típusok esetében.

A főkötő vizsgálata ezért nem választható el sem a hajháló, sem az alatta kialakított hajviselet elemzésétől. A haj elfedése mögött egy összetett viseleti rendszer húzódik meg, amelyben a haj és a főkötő egymásra épülő elemekként működtek. Ennek felismerése módszertani előfeltétele annak, hogy a régészeti kontextusban előkerülő hajhálós temetkezéseket ne rendhagyó jelenségként, hanem a kora újkori női viselet logikus részeként lássuk.

Régészeti esettanulmány: a sztánai női temetkezés

■ A sztánai református templom belső területén, a 2021-ben végzett régészeti feltárás során egy 16. századra keltezhető női temetkezés került elő, amely a megmaradt fejviseleti elemek miatt viselettörténeti szempontból kiemelt jelentőségű.³⁷ A templombelsőben feltárt sírok döntően a kora újkorhoz köthetők; az oltár közelében elhelyezkedő temetkezések a korszakban általában társadalmi és gazdasági státuszt jeleztek.³⁸

A sírban nyugvó nő koponyáján és annak közvetlen környezetében egy hajháló (hálós főkötő) maradványai kerültek elő, viselési helyzetben. A lelet több rétegből álló, összetett szerkezetű fejviselet volt, amelynek készítése során különböző textiltechnikákat és arany-, illetve ezüstszerű fémfonalakat alkalmaz-

tak. Az anyaghasználat és a kivitelezés színvonala alapján a hálós főkötő nem tekinthető a korszak általános, mindennapi viseleti darabjának, hanem a tehetősebb rétegekhez köthető.³⁹

A kora újkori magyar normarendszerben a haj elfedése egyértelműen az asszonyi státuszhoz kapcsolódott. A hajháló (hálós főkötő) viselése a haj rendezett elhelyezését és rögzítését is feltételezte, miközben önálló anyagi és esztétikai értékkel bírt. A sztánai temetkezésben megfigyelt fejviselet így nemcsak a nő házas állapotát, hanem társadalmi pozícióját is vizuálisan közvetítette.

A hajháló nyugat-európai párhuzamaiból látszik a forma szélesebb körű elterjedése, azonban a sztánai lelet nem egyszerű importként vagy átvételként értelmezhető. A hajháló mint hálós főkötő a magyarországi viseleti normákhoz igazodva, a női fejviseletek rendszerébe illeszkedve nyert sajátos jelentést, ami jól példázza a viseleti elemek helyi társadalmi kontextushoz való alkalmazkodását.⁴⁰

Figyelemre méltó, hogy a reprezentatív fejviselet mellett nem kerültek elő további értékes viseleti elemek vagy nemesfém ékszerek. Ez azonban nem értelmezhető a temetkezés alacsony társadalmi státuszaként: a szerves anyagok eltűnése, valamint a temetési gyakorlat sajátosságai miatt a viselet jelentős része nem maradt fenn. A hálós főkötő önmagában is magas értékű ruházatra utal, összhangban a temetkezés templomon belüli, kiemelt elhelyezkedésével.⁴¹

Összegzés

■ Az arany hajháló vizsgálata rávilágít arra, hogy a viselettörténeti értelmezés nem választható el a társadalmi kontextustól. A sztánai temetkezés példája jól mutatja, hogy egy viseleti elem jelentése csak a régészeti környezet, a korabeli normarendszer és a történeti párhuzamok együttes figyelembevételével ragadható meg. A hajháló a kora újkori magyar társadalomban nem önálló divattárgyként, hanem a női státusz és társadalmi pozíció vizuális jelölőjeként nyert értelmet, eltérően a nyugat-európai gyakorlattól.

A sztánai nő temetkezése arra is rámutat, hogy a viselet szerepe a halál kontextusában sem válik semlegessé. A sír elhelyezkedése és a fejviselet típusa magasabb társadalmi státuszra utal, még akkor is, ha a temetkezésből nem maradtak fenn további értékes viseleti elemek vagy ékszerek. A hálós főkötő ebben az értelmezésben a családi állapot, a társadalmi rang és a közösségen belüli szerep vizuális összegzéseként jelenik meg.

■ JEGYZETEK

1. Isabelle Paresys: *The dressed body: the moulding of identities in sixteenth-century France*. In: *Cultural exchange in early modern Europe*. Volume IV Cambridge University Press, Cambridge. 2007. 227–257., 228.

2. Mary Roach-Higgins – Joanne B Eicher: *Dress and Identity*. *Clothing and Textiles Research Journal*. 10/4, 1992. 7–18., 4., Joanne Entwistle: *Fashion and the Fleishy Body: Dress as Embodied Practice*, *Fashion Theory* 2000. 4/3. 323–348., 324.

3. Uo. 1992. 5.

4. A kivetkőzés a magyar néprajztudomány egyik alapfogalma. A paraszti viselet feladásának többfokozatú folyamata. A 20. század második felében zárult le, régióként eltérő ütemben. Bővebben lásd pl.: Fülemile Ágnes: *Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig*. *Ethnographia*, 1991. 102. sz. 50–77.

5. Margaret F. Rosenthal: *Cultures of Clothing in Later Medieval and Early Modern Europe*, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 39(3). 2009. 459–481., 461.

6. John Block Friedman: *Hair and Social Class*. In: Roberta Milliken (ed.): *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*, Bloomsbury, London. 2019. 137–152., 137.
7. Entwistle i. m., 2000. 325.
8. Uo.326., Block Friedman i. m., 137.
9. Block Friedman i. m., 138.
10. Lucia Ruggerone: *The Feeling of Being Dressed: Affect Studies and the Clothed Body*. Fashion Theory 2017. 573–593., 573–575.
11. Mary Roach-Higgins – Joanne B. Eicher.: *Dress and Identity*. Clothing and Textiles Research Journal. 10/4, 1992. 7–18.,10.
12. 1666-ban a fogarasi országgyűlésen hirdették ki, hogy jobbagyoknak csizmát, illetve nadrágot (vsz. aba nadrágot), tilos viselni. Külön engedélyt kaptak azok, akik nemesek szolgálatába álltak. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 1540–1699*. I–XXI. Bp., 1875–1898. XIV. 184.
13. Rosenthal i. m., 473.
14. Roach-Higgins – Eicher i. m., 3.
15. Rosenthal i. m., 463.
16. Entwistle i. m.,328.
17. Uo. 327., Ruggerone i. m.,575.
18. Rosenthal i. m., 463.
19. Rosenthal i. m., 471., Palády-Kovács Attila: *Magyar Néprajz*. Akadémia Kiadó, Bp., 1988–2002.
20. Roach-Higgins – Eicher i. m., 3.
21. A köntös kifejezés lehet egy teljes ruházat megjelölése, de felsőruha értelemben is találkozunk vele.
22. Bethlen Miklós 1664-ben Utrechtben vásárolt nyugat-európai ruhákat: a felsőkabátot kurta (vagyis rövid) dalmánynak hívja, mivel ez is ing fölött viselt felsőruha.
23. Milliken, Roberta (szerk.): *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*. Bloomsbury, London. 2019. 4.
24. Uo. 6.
25. Zay Orsolya: „TEGNAP MÉG LÁNY VALA, MOST IMMÁR KONTYA VAGYON” Női haj és fejviseletek a kora újkorban. In: Szöllősy Csilla- Pokrovenszky Krisztián (szerk.): *Fiatalközépkorosi Régészek VI Konferenciájának tanulmánykötete*. Szent István Király Múzeum. Székesfehérvár, 2015. 205–222., 205.
26. Milliken 2019. 7.
27. Uo. 10.
28. Zay 2015. 205., Balassa Iván – Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar néprajz*. Corvina Kiadó, Bp., 1980.
29. Uo. 205.
30. Uo. 206.
31. Uo. 212., Megay Géza: *A miskolci avasi templom 1941. évi ásatása*. HOMÉ IX Miskolc, 1970. 129–170., 106.
32. Uo. 207., Szathmári Ibolya: *Debreceni pártá*. HBMM Közleményei 51, 1992. 5–22., 6.
33. Gábor Gabriella: *Középkori párták Békés megyében*. MFMÉ: Studia Archaeologica 2, 1996. 381 – 401., 382.
34. Zay 2015. 208.
35. Uo. 211., „mondá az legény, hogy „Istennek hála, mi jól vagyunk” – úgymond -, s mondámén, hogy „ki esketett meg titeket?” – s mondák, hogy Meggyesfalván eskette meg egy háromszéki pap. Valami székely emberek is valának velek, s azok is azt mondták, hogy Meggyesfalván esküdtenek meg – s kérdés azt is, hogy ki keszkenődé be, s mondá az az székely asszony, hogy „én keszkenődém be”. Vigh, Károly: *Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból*. Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Bp.,1980.169.
36. Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században I–III*. Magyar Tudományos Akadémia. Bp., 1896.. 240.
37. A kutatás résztvevői: Mordovin Maxim, Zay Orsolya, Rakoncay Rita és Fülöp Máté.
38. Egervári Márta – Lengyel Boglárka – Zay Orsolya: *16. századi hálós-főkötő Sztánáról*. Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek. Székelyudvarhely. 2023. 55–68., 55.
39. Uo. 55.
40. Mordovin Maxim – Zay Orsolya: *A református templom titkai* – régészeti kutatások Sztánán. ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja 2021. <https://ti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/a-reformatus-templom-titkai>
41. Uo.